

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.Н. Каразіна

ПОТОЦЬКИЙ В'ячеслав Петрович

УДК 94(477.54)"1861/1917"

**РЕЛІГІЙНЕ СЕКТАНТСТВО В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(1861-1917 рр.)**

Спеціальність – 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
КРАВЧЕНКО Володимир Васильович,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри українознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БОЙКО Анатолій Васильович,
Запорізький державний університет,
завідувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних
історичних дисциплін;
кандидат історичних наук
МАЙСТРЕНКО Владислав Сергійович,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна,
доцент кафедри історії України.

Провідна установа – Донецький національний університет (кафедра історії України),
Міністерство освіти і науки України, м. Донецьк.

Захист відбудеться 22 жовтня 2004 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077,
м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія IV-65.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського
національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4).

Автореферат розісланий 20 вересня 2004 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У незалежній Українській державі проблема співіснування традиційних релігій із сектантськими течіями стоїть дуже гостро, так само, як і питання про можливість інтеграції нових духовних вчень у сучасне українське суспільство. У зв'язку з цим постає необхідність вивчення історії виникнення та поширення нетрадиційних релігійних рухів у різних регіонах України.

Міжконфесійна ситуація в Харківській губернії відрізнялася деякими специфічними рисами. Історичне минуле Слобідської України як землі вільних поселенців було однією з причин поширення на цій території численних сектантських угруповань, члени яких сподівалися знайти там притулок та уникнути переслідувань, що їх зазнавали у внутрішніх російських губерніях. Географічне положення Слобідської України на кордоні українських та російських етнічних земель багато в чому визначало особливості релігійного життя в регіоні, що був одночасно певним культурним порубіжжям. Саме через землі Харківської губернії впродовж XIX – початку XX ст. відбувалася експансія так званих "раціоналістичних" сект, що являли собою західні протестантські релігійні течії, через Україну у Росію. Харківська губернія була останньою з українських територій, де з'явилися раціоналістичні секти штундистів, баптистів та адвентистів. Однак так звані "містичні" секти, або східні та православні (хлисти, скопці, іоаніти), що просувалися з російських етнічних земель на національну периферію, у першу чергу з'явилися на Слобожанщині і лише звідси починали своє подальше поширення вглиб України. Харківщина знаходилася на шляху російських старообрядців-попівців, які підтримували зв'язки з Білокриницькою митрополією, що на Буковині, та для скопців, які спілкувалися з діаспорою в Румунії. Слід ще зазначити, що через Харківську губернію відправлялися на поселення до Сибіру заслані сектанти з усієї України. У Харківській губернії склалася досить рідкісна для Російської імперії ситуація, коли кількість адептів раціоналістичних сект дорівнювала кількості містиків, а також старообрядців. Крім того, на Харківщині в цей час була створена та існувала велика секта підгорнівців, тут активно діяли пропагандисти іншої української течії мальованців, і, нарешті, саме Слобідська Україна стала центром ім'яслав'я в Російській імперії.

Іншою характерною рисою релігійного життя Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. була запекла міжконфесійна боротьба, у першу чергу між Російською православною церквою (далі – РПЦ) та релігійним сектантством. Ступінь напруження між релігійними дисидентами та РПЦ у Харківській губернії був найвищим в Російській імперії, оскільки саме тут відбувся єдиний випадок масового погрому сектантами православної церкви, що стався у селі Павлівки Сумського повіту в 1901 р.

Наукова актуальність роботи обумовлена тим, що поставлене питання розглядається у межах більш широкої проблеми вивчення соціокультурного життя порубіжних українських земель протягом другої половини XIX – початку XX ст. Українське суспільство, частиною якого були й сектанти, розглядається у перехідному стані, на зламі епох, на тлі яких особливо актуальною виглядає соціальна історія дрібних маргінальних груп та окремих персоналій.

Таким чином, історія релігійного сектантства Харківської губернії в період з 1861 р. до 1917 р. є актуальною історичною проблемою, що заслуговує на всебічне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася на кафедрі українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна як складова частина планових досліджень з теми "Національна ідентичність населення Слобідської України XVIII-XXI ст."

Мета дослідження – вивчення процесів зародження, поширення та розвитку релігійного сектантства серед корінного населення Харківської губернії другої половини XIX – на початку XX ст.

Завдання, що були поставлені перед дослідником, такі:

- встановити головні причини виникнення та поширення християнських сект у межах Харківської губернії;
- виділити основні етапи розвитку релігійного сектантства на Харківщині (1861-1917 pp.);
- виявити ступінь впливу окремих персоналій на розвиток сектантських течій регіону;
- розглянути взаємовідносини сектантів з РПЦ, державною владою та православним населенням Харківської губернії;
- визначити регіональні особливості сектантських рухів у різних повітах Харківської губернії;
- дослідити історію релігійних течій місцевого походження (підгорнівців, смоляківців, голіківців).

Об'єктом дослідження є релігійне життя в Харківській губернії другої половини XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – християнське сектантство на території Харківської губернії (1861-1917 pp.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1861 р. до 1917 р. Визначення нижньої межі пов'язане зі скасуванням кріпацтва в Росії, що призвело до значних змін у громадсько-політичному житті суспільства, зокрема вплинуло на релігійне становище в країні. Верхня хронологічна межа зумовлена революцією 1917 р. в Російській імперії, що призвело до відміни привілейованого статусу Російської православної церкви.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Харківської губернії в її адміністративних кордонах (1861-1917 pp.).

Методологічну основу дисертації складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: логічного (аналіз та синтез), а також історико-генетичного, класифікаційного, компаративного та методу періодизації. Поєднання згаданих методів дало можливість ґрунтовніше систематизувати та дослідити історію релігійного сектантства Харківської губернії (1861-1917 pp.).

Наукова новизна роботи обумовлена тим, що в ній вперше проведено комплексне дослідження історії сектантських рухів Харківської губернії впродовж досить значного хронологічного періоду (1861-1917 pp.) та полягає в наступному:

- встановлені основні причини появи та поширення релігійних сект у межах Харківської губернії протягом 1861-1917 pp. зокрема: лібералізація соціального життя, індустріалізація регіону, зниження авторитету офіційної церкви, вихід імператорських маніфестів 1861, 1905, 1906 років, які сектанти сприйняли як дозвіл на легалізацію своєї діяльності; активна пропагандистська діяльність сектантських проповідників тощо;
- визначені фактори, що обумовили поетапний розвиток релігійного сектантства губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.;
- докладно досліджено релігійні рухи місцевого походження, зокрема підгорнівців, смоляківців, голіківців, на їхньому прикладі простежено процес перетворення самочинницької релігійної групи на секту;
- проаналізовано взаємовідносини сектантів із РПЦ, органами державної влади та православним населенням, відзначено, що секти розвивалися в умовах жорсткого протистояння з православною внутрішньою місією Харківської єпархії, яка ініціювала та підтримувала антисектантські дії з боку чиновників та населення;
- вперше простежено особливості поширення релігійних сект у межах окремих повітів Харківської губернії, вказано, що за межами Харкова міжсектантської конкуренції майже не існувало;

– зосереджено увагу на визначальній ролі в історії сектантства Харківської губернії окремих персоналій з числа релігійних дисидентів, таких як О. Сухотін, Д. Хілков, О. Бодянский, М. Альохін, Є. Іванов, О. Булатович та інших.

Практичне значення здобутих результатів. Матеріали та висновки даної роботи дозволяють розширити уявлення про релігійне життя в українських регіонах Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. та визначити місце, яке займали в ньому християнські секти. Результати дослідження можуть бути використані істориками, політологами та культурологами при аналізі сучасної міжконфесійної ситуації в Україні, зокрема в її східних регіонах, а також при розробці спецкурсів з релігієзнавства та краєзнавства.

Апробація результатів наукового дослідження. Основні результати дисертаційної роботи знайшли відображення в доповідях на наукових конференціях "Національне питання в суспільно-політичному та культурному житті Східної України (минуле, сучасне, майбутнє)" (Харків, 2000); V Слобожанських читаннях (Харків, 2001); III наукових читаннях, присвячених пам'яті С.М. Королівського (Харків, 2001); Міжнародній науковій конференції "Краєзнавство-2001" (Харків, 2001); 55-й науковій конференції молодих вчених (II Каразінські читання) (Харків, 2002); IV читаннях, присвячених пам'яті професора С.М. Королівського (Харків, 2002); XX краєзнавчій конференції молодих вчених "Слобожанщина на межі культур" (Харків, 2002); VII Слобожанських читаннях (Харків, 2003) та ін.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Структура роботи відповідає меті та завданням, відображає їх послідовне вирішення. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що в свою чергу поділяються на підрозділи, висновків, додатків та списку використаних джерел, який містить 643 найменувань. Загальний обсяг роботи складає 287 сторінок, з них 192 основного тексту.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 6 статтях, опублікованих в спеціалізованих фахових виданнях України.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, визначено його хронологічні й географічні межі, розкрито методологічні основи та наукову новизну роботи, вказано на практичне значення здобутих результатів.

У **першому розділі "Історіографія проблеми та джерела дослідження"** розглянуто концепції про походження, причини розвитку та соціальну роль релігійного сектантства Російської імперії, що існували у вітчизняній історіографії, а також проаналізовано джерела з історії сектантства Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст.

Історіографічний аналіз релігійного сектантства Російської імперії та її українських губерній показав, що ця тема не є достатньо дослідженою як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Найбільш розробленими залишаються історія релігійного сектантства у загальнодержавному масштабі, а також історія окремих сект. Регіональному дисидентству дослідники приділяли небагато уваги.

Найвагоміший внесок у висвітлення історії релігійного сектантства України та Російської імперії в цілому зробили російські та українські фахівці. У російській історіографії дорадянського періоду існувало декілька концепцій щодо походження, діяльності та значення сектантства в українських та російських землях. Офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям

складали роботи Т. Буткевича¹, О. Дородніцина², П. Мельникова³, Н. Реутського⁴ та інших дослідників. Слід зазначити, що література охоронно-православного напрямку є найчисленнішою серед дореволюційних досліджень. Крім того, авторами-місіонерами та чиновниками було введено до наукового обігу величезну кількість джерел та розроблено досить аргументований категоріальний апарат. Вони відстоювали позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, вказували на іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність та бузувірство вітчизняних сект, підкреслювали, що всі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність протизаконною. Основними причинами входження православних до релігійних сект ці адепти православ'я вважали матеріальне заохочення та психологічний тиск з боку пропагандистів. Теми харківських толстовців торкався лише Т. Буткевич.

Неофіційний (ліберальний та народницький) напрям історіографії, представлений такими дослідниками, як І. Юзов⁵, С. Мельгунов⁶, О. Пругавін⁷, П. Харламов⁸, В. Андерсон⁹ та інші, виник одночасно з офіційним і мав на меті протистояти останньому у формуванні громадської думки щодо сектантства. Ліберали акцентували увагу на прогресивному значенні дисидентів у російському та українському народному житті. Поряд з цим, у дослідженнях даного напрямку докладно подається історія переслідування сектантів з боку влади та РПЦ. Витоки релігійного дисидентства ліберали бачили в природному розвитку релігійної думки.

Автори-народники вперше спробували вивести причини появи та поширення сектантства із соціального положення населення в Російській імперії. Вони визнавали та підкреслювали існування в країні тиску церкви та влади на сектантів, але поряд з цим критикували релігійне дисидентство за аморфну політичну позицію. Стосовно висвітлення теми сектантства Харківської губернії слід сказати, що невеликі нариси з історії толстовців села Павлівки є лише в роботах С. Мельгунова та В. Андерсона.

Українські історики М. Грушевський¹⁰ і М. Драгоманов¹¹, хоча не належали до цього напрямку, однак багато в чому поділяли позиції авторів-лібералів, особливо в питаннях про переслідування сектантів з боку російської влади та офіційної церкви.

Ідеї дослідників-народників були підхоплені представниками марксистського напрямку історіографії (В. Бонч-Бруєвич¹², Г. Плеханов¹³) і розвинуті в цілісну "соціально-економічну" теорію про походження та розвиток релігійного сектантства в Росії. При цьому ними залучалася до роботи велика кількість нових джерел. В. Бонч-Бруєвич дуже цікавився харківськими сектами толстовців і підгорнівців, публікував про них багато статей у періодичних виданнях, що стали цінним джерелом для даного дослідження.

Пасивна, навіть реакційна, позиція російського та українського сектантства під час трьох

¹ Буткевич Т.И. Обзор русских сект и их толков. – Харьков, 1910.

² Дородницын А. Основные формы сектантских заблуждений: Очерк философии сект // Миссионерское обозрение. – 1902. – № 4. – С. 225-234; Його ж. Немецкие миссионеры необаптизма, известного под именем штунды на юге России // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. – 1893. – Ч. 1. – С. 217-232.

³ Мельников П.И. Белые голуби: Рассказы о скопцах и хлыстах // Русский вестник. – 1869. – № 3. – С. 311-416; № 5. – С. 244-294. Його ж. Тайные секты // Русский вестник. – 1868. – № 5. – С. 5-70.

⁴ Реутский М. Люди Божьи и скопцы: Историческое исследование (из достоверных источников). – М., 1872..

⁵ Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане. – СПб., 1881.

⁶ Мельгунов С.П. Церковь и государство в России. (К вопросу о свободе совести). – М., 1907.

⁷ Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. – М., 1905;

⁸ Харламов П.Н.. Штундисты // Русская мысль. – 1885. – № 10. – С. 143-158; № 11. – С. 1-17.

⁹ Андерсон В. Старообрядничество и сектантство: Исторический очерк русского религиозного разномыслия. – СПб., б.г.

¹⁰ Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.

¹¹ Драгоманов М. Про братство хрестителів, або баптистів на Україні. – Коломия, 1893.

¹² Бонч-Бруєвич В.Д. Раскол и сектантство в России (доклад В.Д. Бонч-Бруевича второму очередному съезду РСДРП) // Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения / Под ред. Н.А. Смирнова: В 3 т. – М., 1959. – Т. 1. – С. 153-189.

¹³ Плеханов Г.В. Раскол как одно из выражений общественной мысли // Плеханов Г.В. Сочинения. – М.; Л., 1925. – С. 331-363.

революцій, громадянської війни, індустріалізації та колективізації зумовила негативне ставлення до нього з боку радянських вчених (П. Красиков¹⁴, Є. Ярославський¹⁵, Ф. Путінцев¹⁶). Антирелігійна боротьба, атеїстична пропаганда серед населення також сильно позначилися на тематиці та характері історичних робіт. Сектантство впродовж усього радянського періоду зображувалося як регресивне, темне, архаїчне середовище класово несвідомих та психічно неповноцінних людей, якими керують корисливі, лицемірні лідери, часто агенти західних спецслужб (роботи А. Козьміної¹⁷, Ф. Гаркавенка¹⁸, О. Антонової¹⁹, Є. Дороша²⁰). Радянська історіографія релігійного сектантства відрізнялася дуже негативним ставленням авторів до об'єкта своїх досліджень. Навіть у серйозних, ґрунтовних працях (О. Клібанова²¹, Л. Мітрохіна²², П. Ляліної²³, З. Калінічевої²⁴) не вдавалося уникнути оціночного ставлення до сектантів. Хоча у радянські часи з'явилося багато робіт з регіональної історії сектантства, не було жодного дослідження, присвяченого релігійному дисидентству українських областей.

Серед сучасних українських авторів можемо виділити О. Кудінову²⁵, Т. Грушову²⁶, які розглядали проблеми протестантських сект Півдня України. Багато дослідників старообрядництва України розглядали дану проблему у межах окремих регіонів: Ю. Волошин²⁷, С. Таранець – у Подільській губернії, Г. Клепанова, І. Луковенко – на Донеччині, О. Пригарін – на Одещині та у Бесарабії. Сучасна українська та російська історіографія (В. Любащенко²⁸, С. Таранець²⁹, А. Колодний, П. Яроцький³⁰, О. Еткінд) не є численною, однак вона якісно відрізняється від досліджень попередніх часів у першу чергу тим, що, сучасні автори намагаються уникати оцінок та упередженості у ставленні до сектантів, дотримуючись досить нейтральної позиції щодо цієї неоднозначної теми.

Історія релігійного сектантства Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. в історіографії знайшла відображення в нечисленних розвідках українських, російських та зарубіжних дослідників, у яких описуються певні події в житті окремих сект Слобідської України, зокрема духоборців, толстовців, скопців, штундистів та баптистів. Увагу дослідників привертала такі питання: заснування толстовської комуні у с. Павлівки Сумського повіту та погром

¹⁴ Красиков П.А. На церковном фронте. – М., 1923.

¹⁵ Ярославский Е. О религии. – М., 1957.

¹⁶ Путинцев Ф. Политическая роль и тактика сект. – М., 1935; *Його ж.* Сектантство и антирелигиозная пропаганда: Методическое пособие. – М., 1928.

¹⁷ Козьмина А.А. О религиозном сектантстве в Иркутской области. – Иркутск, 1939.

¹⁸ Гаркавенко Ф.И. Сектанты, их вера и дела. – К., 1960.

¹⁹ Антонова О.А. Под маской святости. – Омск, 1962.

²⁰ Дорош С.А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. – К., 1978.

²¹ Клибанов А.И. Из мира религиозного сектантства: Встречи, беседы, наблюдения. – М., 1974; *Його ж.* История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). – М., 1965; *Його ж.* Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М., 1973.

²² Митрохин Л.Н. Баптизм. – М., 1966.

²³ Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – М., 1977.

²⁴ Калиничева З.В. Социальная сущность баптизма. 1917-1929. – Л., 1972.

²⁵ Кудінова О.В. (Бєзносова О.В.) До питання про зародження протестантизму в середовищі православного населення Катеринославської губернії в другій половині XIX ст. – початку XX ст. // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від народження Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 252-254.

²⁶ Грушова Т. Протестантський чинник в етноконфесійних відносинах півдня України у XX ст. // Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття. – Запоріжжя, 1999. – С. 134-149.

²⁷ Волошин Ю.В. Російські старообрядці на території Подільської губернії у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5(7). Історичні науки. – С. 173-179.

²⁸ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995.

²⁹ Таранець С. Старообрядчество Подолии. – К., 2000.

³⁰ Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – К., 1999.

сектантами церкви у 1901 р. (І. Шудрик³¹, Г. Гамфельд³², І. Смолич³³), діяльність видатних толстовців Харківської губернії (М. Гомон³⁴), початковий етап історії слобожанських духоборців кінця XVIII – початку XIX ст. (А. Лебедев³⁵), діяльність перших штундистських проповідників (Л. Жабко-Потапович³⁶), догмати підгорнівської секти (М. Матвієнко³⁷), судовий процес проти харківських скопців 1910 р. (Л. Енгельштейн³⁸). Однак жодної спеціальної роботи, у якій проводилося б комплексне дослідження історії всіх релігійних сект, що діяли в Харківській губернії протягом періоду 1861-1917 рр., ще не було.

Джерельну базу роботи склали:

- державні, церковні та сектантські нормативні документи, які мали за мету визначити статус релігійних меншин і відобразити зміни в устрої їх організацій (збірки законів Російської імперії, імператорські маніфести, постанови з'їздів православного духовенства та сектантів, розпорядження представників місцевої влади);
- тексти публічних промов сектантських діячів, православних священників, світських персон, що відображали настрої певних релігійних угруповань та прошарків суспільства;
- архівні матеріали (документи канцелярії губернаторів, жандармських управлінь, окружних судів, духовної консисторії, канцелярії Священного Синоду тощо); у дисертації використано матеріали Державного архіву Харківської області (м. Харків), Центрального державного історичного архіву (м. Київ) та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург); загалом 154 справи з 23 фондів;
- періодична преса, яка висвітлює позицію сектантських організацій, православного духовенства, світської влади з принципових питань їхнього співіснування в Російській імперії, а також певною мірою відображає громадську думку; у дисертації використані матеріали 9 найменувань газет і 23 журналів;
- довідково-статистичні матеріали, що відбивають динаміку зміни чисельності adeptів сектантських рухів у межах Харківської губернії впродовж 1861-1917 рр.;
- спогади сектантів, священників РПЦ, громадських та культурних діячів (І. Проханова³⁹, Т. Буткевича⁴⁰, М. Бердяєва⁴¹, І. Буніна⁴², О. Коні⁴³), які дозволяють нам ознайомитися із суб'єктивними оцінками очевидців і безпосередніх учасників подій, що розгорталися навколо сектантства Харківської губернії;

³¹ Шудрик І.О. Взаємовідносини Руської православної церкви і толстовства в Слобідській Україні на межі XIX-XX сторіч // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Харків, 1999. – С. 64-68.

³² Gamfield G.P. The Pavlovtsy of Khar'kov Province 1885-1905. Harmless Sectorians or Dangerous Reels? // Slavic and East European Review. – 1990. – № 4 (68). – P. 692-717.

³³ Смолич І.К. История русской церкви, 1700-1917. – М., 1997. – Т. 8. – Ч. 2.

³⁴ Гомон М.Л. Л. Толстой и харьковчане. – Харьков, 1993.

³⁵ Лебедев А.С. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков, 1890.

³⁶ Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні: Історія українського євангельсько-баптистського руху. – Вінніпег, 1952.

³⁷ Матвиенко М. История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков, 1999.

³⁸ Энгельштейн Л. Скопцы и царствие небесное. – М., 2002.

³⁹ Проханов И.С. В котле России. 1869-1933 (Автобиография с изложением основных фактов движения евангельских христиан в России. – М., 1993.

⁴⁰ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий Архиепископ Харьковский // Вера и разум. – 1902. – Т. 1. – № 1. – С. 4-30; № 2. – С. 91-114; № 3. – С. 155-170; № 4. – С. 211-234; № 5. – С. 287-310; № 6. – С. 357-376; № 7. – С. 427-444; № 8. – С. 509-532.

⁴¹ Бердяев Н.А. Самопознание. – М., 1991.

⁴² Бунин И.А. Освобождение Толстого // Бунин И.А. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1988. – Т. 6. – С. 1-150.

⁴³ Коні А.Ф. Избранное. – М., 1989.

- епістолярні джерела, представлені листуванням Л. Толстого⁴⁴ з багатьма його харківськими послідовниками, які дають можливість дізнатися про погляди великого російського письменника на деякі події релігійного життя Харківської губернії.

Таким чином, джерельна база дисертації є цілком достатньою для проведення всебічного комплексного дослідження обраної наукової проблеми.

Другий розділ дисертації "Релігійне сектантство Харківщини (1861-1879 рр.)" містить дослідження процесів, що відбувалися в середовищі релігійних дисидентів губернії протягом двох пореформених десятиріч. Цей розділ складається з двох підрозділів.

У першому підрозділі "Проблема самолегалізації сектантства (60-ті рр. XIX ст.)" проаналізовано реакцію релігійного дисидентства Слобідської України на суспільні перетворення, пов'язані з реформами 60-х років XIX ст. У першій половині XIX ст. в Харківській губернії діяли старообрядці, хлисти, скопці, молокани та духобори. Ці секти були утворені за часів кріпацтва, та вчення, що сповідувалися адептами цих організацій, являли собою певну альтернативу у світогляді невільної людини. Жодної нової секти в перші пореформені десятиріччя на Харківщині не з'явилося. Це свідчить про певну інерцію у свідомості мешканців Слобідської України.

Піднесення слобожанського дисидентства, що мало місце у пореформені роки, можна охарактеризувати як спробу легалізації таємних релігійних угруповань старообрядців, хлистів і скопців. Збільшення кількості розкольницьких гуртків Харківської губернії, яке спостерігалось протягом 1860-х рр., являло собою масове повернення колишніх старообрядців до віри предків, тобто ці секти не завойовували новий простір, а лише відновлювали свій потенціал. Можна виділити цілу низку причин цього відродження: вихід Маніфесту від 19 лютого 1861 р. про скасування кріпацтва – цей факт успішно використовувався старообрядцями для поширення чуток, нібито їм даровано свободу віросповідання; ліквідація військових поселень і впровадження в цих місцевостях цивільної адміністрації, яка досить толерантно ставилася до старообрядців; загальна лібералізація життя, що мала наслідком повернення із ув'язнення ватажків розкольників, приїзд старовірських священиків і начетників з метою служіння та агітації тощо.

Наслідком подібної активності стало: помітне збільшення чисельності прихильників старообрядницьких сект на Харківщині; поява старообрядців у населених пунктах, які до того вважалися повністю православними; самочинне відкриття молитовних будинків та обрання лідерів з правом духовного служіння; криза Єдиновірської церкви, яка протягом десятиріччя втратила більшість своїх прихильників у губернії.

На відміну від старообрядців, хлисти ставали відомі духовенству та чиновникам проти своєї волі. "Люди Божі", які підлягали кримінальному покаранню, частіше за все викривалися через прорахунки скопців. Останні, налаштовані на тотальний прозелітизм, втрачали властиву їм обережність.

Таким чином, впродовж 60-х рр. XIX ст. хлисти, скопці та старообрядницькі секти, які переважно перебували у підпіллі, почали діяти відкрито.

У другому підрозділі "Сектантський прозелітизм у Харківській губернії (70-ті рр. XIX ст.)" розкрито головні причини та основні напрямки пропагандистської діяльності слобожанських старообрядців, хлистів і скопців.

У 1870-х рр. було утворено новий рух – так зване "духовне скопецтво", – скопці винайшли своєрідний симбіоз ефективної ідеології, привабливого церемоніалу та відносно небезпечної практики, що зробило цю течію досить прийнятною для тих людей, які були не готові до фізичного оскотчення. Згодом хлистіство і скопецтво об'єднали свій потенціал та у 1870-х рр. звернулися до активної прозелітичної діяльності, яка на Харківщині мала величезний успіх.

Слід зазначити, що православне духовенство та світська влада у 1870-х рр. зосере-джувалися головним чином на боротьбі проти старообрядництва, яке не приховувало своєї сектантської сутності та вдавалося до відкритої агітації. Священики РПЦ не були на той час

достатньо обізнані в догматах та історії хлістів і скопців, тому не могли переконливо виступати в якості експертів під час судових процесів. Навіть за наявності бажання чиновників прокуратури покарати сектантів, це було досить важко зробити, оскільки впровадження після судової реформи присяжних майже ніколи не отримував головних аргументів провини підсудних, а саме – добровільного зізнання та факту фізичного пошкодження. Тому більшість кримінальних справ закінчувалися на користь сектантів, що збільшувало їхній авторитет та пропагандистський потенціал.

На відміну від старообрядців та "людей Божих" (хлістів і скопців), нечисленні молокани та духобори Харківщини не змогли знайти в собі сили для відродження, у 70-х рр. XIX ст. вони повністю втратили своє колишнє значення.

Старообрядці та "люди Божі" є різновидами так званого православного, "східного", або "російського", сектантства. Для українського населення названі єресі не були такими звичними, як для російського, а лише починали поступово завойовувати аудиторію. Однак слід відзначити, що старообрядці на Харківщині весь час боролися за своїх adeptів, агітацію серед українців вони не проводили. Проте "люди Божі" змогли стати на Слобідській Україні релігійним рухом не лише виключно росіян, як у багатьох національних регіонах імперії, але й українців. Успіх хлістів та скопців, що мав місце в Харківській губернії впродовж 1870-х рр., свідчить про великий інтерес населення до нетрадиційних релігійних вчень. Звичайно, у подальшому мали з'явитися численні пропозиції від місіонерів нових, незнайомих сект.

Таким чином, у Харківській губернії протягом 1870-х рр. найбільш ефективною була пропагандистська діяльність сект скопців та хлістів, яким вдалося об'єднати свій потенціал.

Третій розділ дисертації "Особливості міжконфесійної ситуації в Харківській губернії (1880-1904 рр.)" присвячено аналізу стосунків сектантів із священиками РПЦ, представниками світської влади та православним населенням у період найбільшого загострення через появу нових сект. Розділ містить три підрозділи.

У першому підрозділі "Диференціація сектантського руху на Харківщині (80-ті рр. XIX ст.)" розглянуто причини появи в регіоні нових сект.

Секти штундистів, баптистів, толстовців (так званих "раціоналістів") та підгорнівців, що з'явилися на Харківщині у 1880-х рр., швидко змінили ситуацію в місцевому релігійному житті. Ці секти відносно швидко спромоглися здобути широку соціальну підтримку: до початку XX ст. раціоналісти значно збільшили чисельність своїх прихильників, що майже дорівнювала кількості adeptів старообрядницьких та хлістівських громад у губернії. Подібна ситуація пов'язана з багатьма чинниками:

Після скасування кріпацтва минуло вже більше, ніж 20 років. Нові, вільні за народженням, люди шукали душевного порятунку вже в нових релігійних ученнях. За умов вільного пересування та підприємництва люди часто займали активну позицію проповідника-євангеліста замість тяжіння до самоізоляції, притаманного містикам. Відігравала значну роль поява великих сектантських капіталів, як корпоративних (у баптистів), так і особистих (В. Підгорний, Д. Хілков, німці-колоністи Й. Гейбрих, Й. Веллер, Г. Фрізе, Г. Унру, Й. Прицкау).

Поширення серед українців практики заробітків у німецьких колоніях півдня України призводило до того, що в умовах віддаленості від православних церков наймити часто звертали увагу на віру господарів. Тим більше, що німці таку цікавість усіляко заохочували.

Збільшення залізничної мережі надавало змогу сектантам швидше пересуватися та тісніше спілкуватися з одновірцями в різних куточках країни, а також потягло за собою приїзд до Харківської губернії багатьох професійних сектантських місіонерів.

Наслідком військової реформи 1874 р. стала ситуація, коли до армії, яка на той час являла собою сприятливе середовище для сектантської агітації, почали призивати всіх, що спричинило збільшення кількості потенційних неофітів. До того ж, служба тривала вже не 25 років, а лише 6, тобто у 1880-х роках почали повертатися додому демобілізовані, серед яких багато хто змінив віру.

Нарешті, слід згадати видання Св. Письма російською мовою у 1875 р., що сприяло

діяльності штундистських гуртків по вивченню Біблії. У 1880 р. у Харкові з'явився магазин біблійного товариства, який водночас був центром штундистського руху.

Всі названі фактори визначили значні зміни у релігійному житті Харківської губернії, пов'язані з появою в регіоні перших пропагандистів нових сектантських учень.

У другому підрозділі "Розвиток нових сект на території Харківської губернії (90-ті рр. XIX ст.)" досліджується процес становлення слобожанських громад штундистів, баптистів, толстовців та підгорнівців в умовах тиску з боку державної влади та РПЦ.

Характер народних ці рухи приймають впродовж 1890-х рр. Це пов'язано зі зростанням потенціалу нових сект, які продовжували експансію на територію України шляхом політики тотального прозелітизму, незважаючи на репресивні дії поліції та тиск з боку православних місіонерів. На початку 1890-х рр. були вислані за межі Харківської губернії найвідоміші ватажки толстовства, штундизму, баптизму та підгорнівських груп. Проводилися обшуки, арешти, мало місце винесення громадських вироків про виселення сектантів за межі населеного пункта, почалися погроми сектантських господарств. У 1894 р. вийшов закон, згідно з яким сектанти-"штундисти" вважалися злочинцями та підлягали покаранню. Під цим визначенням на місцях розуміли як власне штундистів, так і баптистів, і навіть толстовців.

Однак, незважаючи на всі перепони, кількість громад раціоналістів та підгорнівців у Харківській губернії невпинно збільшувалася, їх очолювали звичайні селяни, які продовжували агітаційну роботу. Тому мало місце зростання сектантських громад на Харківщині, що спостерігалось навіть у часи їх переслідувань протягом 1890-х рр. Крім того, слід відзначити, що багато хлистів, особливо у Валківському та Харківському повітах, приєдналися до штундизму.

У 1890-х рр. кількість штундистів та баптистів у губернії перевищувала кількість хлистів більш, ніж у чотири рази. Наслідками сектантського піднесення стало помітне зростання чисельності прихильників нових релігійних організацій, поява численних нових сектантських громад на території губернії, масовий перехід хлистів у штундизм, а згодом – штундистів у баптизм, надзвичайне загострення стосунків між сектантами та православним духовенством.

Таким чином, протягом 90-х рр. XIX ст., незважаючи на протидію з боку світської влади та внутрішньої місії РПЦ, новим сектам штундистів, баптистів, толстовців та підгорнівців вдалося істотно зміцнити свої позиції у Харківській губернії.

У третьому підрозділі "Загострення міжконфесійних стосунків у 1900-1904 рр." розглянуто обставини релігійних конфліктів, що мали місце у Харківській губернії на початку XX ст. Переслідування та тиск, яких зазнавали сектанти від представників світської влади й місіонерів РПЦ, викликали зростання релігійної опозиції, яка почала вдаватися до більш активних дій. Її протест виявлявся у публічних актах блюзнірства з православних святинь, у першу чергу, ікон. Крім того, на Харківщині в цей час відбувалися події, що майже не мали аналогів в інших місцевостях Російської імперії: погром сектантами-толстовцями та мальованцями у 1901 р. православної церкви-школи у с. Павлівки Сумського повіту та участь баптистів і штундистів Валківщини в селянських заворушеннях 1901-1902 рр.

Репресії, що розпочалися проти слобожанських толстовців після 1901 р., фактично поставили сектантів у безвихідне становище та стали головною причиною занепаду цього релігійного руху у Харківській губернії.

Таким чином, у період 1880-1905 рр., коли у Харківській губернії швидкими темпами розвивалися ринкові відносини, відбувалася індустріалізація краю, там з'явилися та завоювали міцні позиції нові секти, як західні раціоналістичні, так і східні містичні. Якщо перші частіше за все приваблювали до себе людей, які певною мірою сприйняли ідеали капіталістичного суспільства, у першу чергу, дух індивідуалізму та накопичення, то останні, навпаки, як правило,

відкидали нові перетворення та не знаходили себе в новій системі відносин. Цікаво, що обидві групи привертали до себе українське населення, яке раніше, у 1870-х рр., досить прихильно сприйняло хлистіцтво, однак в подальшому активно приєднувалося до штундизму та баптизму. Поряд із цим, серед підгорнівців та членів інших самочинних гуртків з містичним ухилом так само переважали місцеві українці.

Проте ситуація у Харківській губернії мала свої особливості. Порівняно з південноукраїнськими губерніями раціоналістичне сектантство з'явилося на Харківщині досить пізно, тобто у 1880-х рр., і внутрішня місія єпархії була вже готовою до появи нових релігійних об'єднань, які не приховували своєї сектантської сутності. Тому розвиватися штундистам, баптистам і толстовцям впродовж 1890-х рр. довелося в умовах жорсткого протистояння з вороже налаштованими представниками РПЦ, світської влади та православного населення. Подібна напруженість призвела до численних актів насильства з обох сторін, що мали місце на Харківщині у перші роки XX ст.

Четвертий розділ дисертації "Секти Харківської губернії у період лібералізації державної релігійної політики (1905-1917 рр.)" містить аналіз становища релігійного дисидентства Слобідської України в умовах віросповідальних свобод. Він складається з двох підрозділів.

У першому підрозділі "Секти Харківщини в перші роки після проголошення свободи совісті (1905-1908 рр.)" проаналізовано зміни в релігійному житті губернії в пореформені роки.

Маніфести царя 1905 р. та 1906 р. про свободу совісті та віросповідання повністю змінили життя сектантів Харківської губернії. Встановлено, що в період з 1905 р. до 1908 р. у губернії не чинилося релігійним дисидентам жодних перепон ані з боку поліції, ані з боку РПЦ. Остання перебувала у своєрідному збентеженні від свобод, що було даровано сектантам. Самі ж релігійні дисиденти повсюдно порушували положення маніфесту про заборону пропагандистської діяльності. На території Харківської губернії в цей час з'являються проповідники нових учень: адвентисти, поживовлені суботники, іоаніти, єговісти, чуриківці. Крім того, помітно активізуються всі старі секти (старообрядці, баптисти, хлисти, скопці), за винятком толстовців.

Період 1905-1908 рр. можна назвати часом експерименту, коли як сектанти, так і представники влади та РПЦ мали спробувати на практиці співіснувати в умовах взаємного компромісу. Після багатьох десятиріч відкритого протистояння подібні процеси проходили на місцях досить непросто.

Слід відзначити, що в Харківській губернії в цей час продовжували з'являтися представники нових сектантських учень, які, головним чином, займалися проповідницькою діяльністю (суботники-поживовлені, бігуни, єговісти, сьютівці, "Новий Ізраїль", євангельські християни, ім'яславці), а також мала місце активізація вже відомих сект, приїзд до них багатьох досвідчених місіонерів, широке розгортання агітації. Крім того, відзначалося помітне зростання чисельності прихильників усіх сект Слобідської України, крім толстовців, які під тиском поліції та місіонерів втратили колишнє значення.

Особливо необхідно підкреслити відсутність упродовж 1905-1908 рр. реакції з боку представників влади й відверте порушення сектантами чинного законодавства про заборону агітації, що значною мірою стимулювало дисидентську активність. На Харківщині в цей час

спостерігається поширення православними місіонерами практики публічних диспутів, що свідчило про визнання ними цивілізованих засобів боротьби.

Таким чином, протягом 1905-1908 рр. переважна більшість релігійних сект Харківської губернії розвивалася у досить сприятливих умовах, що позитивно позначилося на динаміці зростання кількості їхніх членів.

Другий підрозділ "Поновлення переслідувань у 1909-1917 рр." присвячено останньому періоду дорадянської історії релігійного сектантства Харківської губернії, який відзначався черговим загостренням міжконфесійних стосунків.

Переслідування дисидентів Харківської губернії поновилося в період 1909-1917-х рр. У 1910 р. при збереженні свободи совісті було законодавчо оформлено заборону сектантської пропагандистської діяльності. Реакцією релігійних меншин на погіршення свого становища стали пошуки прихованих засобів агітації, внутрішня організаційна робота та пацифістські ініціативи багатьох сектантів Харківської губернії під час війни.

Слід зазначити, що впродовж періоду 1905-1917 рр. співіснування різних сект на території Харківської губернії було мирним. Для Харківської губернії була типовою ситуація, коли в одному населеному пункті діяла лише одна секта. Лише у великих населених пунктах спостерігається сусідство декількох сект, але при цьому домінувала завжди одна. Таким чином, секти на Харківщині наче поділили між собою територію.

Існувала навіть специфіка окремих повітів Харківської губернії щодо розповсюдження там сектантства. Розмаху набував той релігійний рух, який раніше з'являвся в даній місцевості. Так, в Охтирському повіті переважали підгорнівці, у Вовчанському – старообрядці пилипівської згоди, у Сумському тривалий час складали більшість толстовці.

Незважаючи на тиск з боку чиновників та духовенства, у період 1909-1917 рр. сектантство Харківщини розвивалося так само динамічно, як і у часи лібералізації 1905-1908 рр. Релігійним дисидентством за ці роки було накопичено величезний організаційний, матеріальний та ідеологічний потенціал, якому неможливо було завадити репресивними заходами. Власне, наступ сектантства, що спостерігався у Харківській губернії впродовж 1905-1917 рр., певною мірою обумовив майбутню картину міжконфесійної різноманітності даного регіону України.

У **висновках** підсумовано та узагальнено результати дисертаційного дослідження. Виявлено основні фактори, які впливали на процеси, що відбувалися в середовищі релігійних дисидентів Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. Відповідно до цього виділяється декілька етапів в історії сект Харківської губернії.

Так, до 1880 р. на території Слобідської України діяли лише секти, що виникли в Росії у XVII-XVIII ст. Вони з'явилися на Харківщині значно пізніше, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., та змушені були перебувати в нелегальному стані, зазнаючи переслідувань з боку світської влади та РПЦ. Загальна лібералізація суспільного життя в країні, що була наслідком реформ Олександра II, внесла значні зміни й у становище традиційного російського сектантства. Тому цей час (1860-ті рр.) був своєрідним періодом адаптації старої релігійної опозиції, що утворилася в умовах феодально-кріпосницької системи, до нових реалій життя. На Слобідській Україні подібні процеси відзначалися активізацією старообрядницького сектантства та "людей Божих" (хлистів та скопців). Протягом 1860-х рр. спостерігалася стійка тенденція до самовиявлення сектантів та

виходу їх із підпілля. Колишні старообрядці, які в попередні часи змушені були приєднатися до РПЦ та Єдиновірської церкви, оголошували себе прихильниками старої віри. Слід зазначити, що подібна ситуація мала місце в усіх регіонах Російської імперії, де мешкали розкольників та активно діяла внутрішня місія РПЦ. Виділяються чотири головні причини піднесення російського старообрядництва, що спостерігалось на Харківщині впродовж 1860-х років: 1) видання ліберальних законів, які не стосувалися безпосередньо сектантів, але тлумачилися ними як дозвіл на вільну діяльність; 2) деякі фактичні послаблення в політиці влади по відношенню до старообрядців, внаслідок чого стали можливими повернення в рідні місця та активна діяльність багатьох розкольників, які перебували у в'язниці або переховувалися, уникаючи покарання; 3) активізація попівців Білокриницької ієрархії – найбільш організованої серед старообрядницьких сект; 4) відміна військових поселень, зокрема в Ізюмському та Харківському повітах.

Метою розкольників була легалізація, вони прагнули сповідувати свою віру, дотримуючись власних обрядів відкрито, а не в умовах підпілля.

На відміну від старообрядців, хлисти та скопці Харківської губернії не бажали відкритості. Однак у 1860-ті рр. багато з їхніх "човнів" в Слобідській Україні стали відомими владі та місії РПЦ. Цей факт пояснюється необережною діяльністю багатьох скопців, які займалися пропагандистською діяльністю серед христів та несектантів, часто забуваючи про будь-яку конспірацію. Подібна ситуація є характерною для Харківщини як для регіону, де рух "людей Божих" виник значно пізніше, ніж у центральній та північній Росії.

Протягом 1870-х рр. зростання чисельності старообрядців у Харківській губернії відбувалося не такими швидкими темпами, як у попереднє десятиріччя. Рішуча протидія з боку священиків РПЦ та чиновників суттєво заважала зростанню кількості adeptів старообрядницьких сект. Слобожанське старообрядництво, яке не мало значних людських та матеріальних ресурсів, не могло ефективно протистояти обставинам, тому, починаючи з 1870-х рр., воно розвивалося відносно повільними темпами.

Проте "люди Божі", які орієнтувалися у своїй діяльності на всіх православних, упродовж 1870-х рр. досягли на Харківщині значних успіхів. Реформи К. Лісіна в скопеческому русі, спрямовані на пом'якшення умов вступу до секти через відстрочку осклоплення, були сприйняті сектантами Харківської, Херсонської, Катеринославської та Курської губерній. Це дозволило їм значно збільшити кількість прихильників учення та відновити систему конспірації. Таким чином, у 1870-х рр. Харківська губернія стала великим осередком руху "людей Божих", де скопці фактично об'єдналися з хлистами.

У 1880-х рр. на території Харківської губернії з'являються пропагандисти нових сектантських учень – так званих раціоналістичних, а саме штундизму, баптизму та толстовства. Штундизм та баптизм були поширені в Херсонській, Таврійській, Київській та Катеринославській губерніях ще у 1860-1870-х рр. Протягом 1880-х рр. дані вчення потрапляють у російські регіони: Московську, Тульську, Курську, Орловську губернії. Основними пропагандистами протестантських сект були професійні місіонери біблійних товариств, колишні наймити, які працювали в німецьких колоніях, та демобілізовані солдати. Німецький фактор у фінансуванні слобожанських штундистських та баптистських груп був досить помітним, але не вирішальним, оскільки паралельно мала місце активна проповідницька діяльність українських та російських сектантів.

Харківська губернія стала одним з перших регіонів країни, де виникли великі комуни толстовців. Селянська комуна толстовців, організована в середині 1880-х рр. князем Д. Хілковим у с. Павлівки Сумського повіту, була найчисленнішою з усіх подібних об'єднань Російської імперії. Саме з Харківщини відбувалося подальше поширення секти у Полтавську та Воронежську губернії.

Іншим новим для Харківщини релігійним явищем стали так звані самочинники. Подібні групи віруючих, не пориваючи зв'язків з РПЦ, об'єднувалися навколо певної персони, яку вони вважали найбільш гідною для самостійного задоволення власних релігійних потреб. В Охтирському повіті Харківської губернії такою людиною став багатій із слободи Тростянець

В. Підгорний, який на власний кошт організував декілька жіночих громад з монастирським статутом. Схожі самочинницькі об'єднання виникали на той час у багатьох місцевостях, в Україні особливо відомими були так звані дуплійовці з Катеринославської та Полтавської губерній.

Необхідно зазначити, що великих перешкод нові сектантські рухи Харківської губернії в цей період зазнавали з боку внутрішньої місії РПЦ та представників громадської влади. На підставі законодавчих актів, що вийшли в Російській імперії у 1890-х рр. та були спрямовані проти так званих "штундистів", багатьох сектантів арештовували, засуджували та відправляли на каторгу. Траплялися випадки адміністративного заслання, що проводилося без відповідної судової постанови. При невтручанні поліції і часто під керівництвом православного духовенства населення вчиняло погроми сектантських господарств та побиття самих релігійних дисидентів.

Видання Маніфестів царя 1905-1906 рр. про свободу совісті та віросповідання позитивним чином позначилося на становищі невизнаних релігійних об'єднань. Внаслідок діяльності сектантства в Харківській губернії в період 1905-1907 рр. різко зросла кількість сектантських громад, молитовних будинків, виникали навчальні заклади для дітей, виходили друковані видання.

Але після революції 1905-1907 рр. розпочався наступ на права релігійних дисидентів. На Харківщині ці процеси розпочалися у 1909 р., коли була притягнена до суду велика група скопців. Початок Першої світової війни дав підставу для нових утисків релігійних меншин губернії. Особливо це стосувалося баптистів, яких звинувачували у шпигунстві та пацифістських ініціативах.

Однак розвиток слобожанського релігійного дисидентства в цей період не припинявся: з'являлися нові секти, старі організації збільшували чисельність прихильників, громад та культових споруд. Відбулося об'єднання найвпливовіших у регіоні сект баптистів та євангельських християн.

Здобуті результати можуть стати основою для подальшого всебічного дослідження історії українських релігійних течій, зокрема сприяти краєзнавчим розвідкам даної проблеми.

Список наукових робіт, опублікованих за темою дисертації

- 1) Німецькі колоністи та штундизм в Україні // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, № 504, "Історія України". – Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 86-91.
- 2) Публічні протисектантські диспути як нове явище релігійного життя Слобожанщини початку ХХ ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, № 10, Історичні науки. – Луганськ, 2001. – С. 142-147.
- 3) Ім'яслав'я на Харківщині: єресь чи секта? // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, № 556, "Історія України". – Вип. 5. – Харків, 2002. – С. 92-98.
- 4) Виступ сектантів-толстовців в селищі Павлівки (1901 р.) // Харківський педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 10. – Харків, 2002. – С. 15-20.
- 5) Роль православного духовенства у виявленні скопецької єресі на Слобожанщині (1815-1905 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, № 603, "Історія України". – Вип. 6. – Харків, 2003. – С. 8-17.
- 6) До питання про походження пропагандистів сектантських вчень, які діяли на Слобожанщині (1861-1917 рр.) // Харківський педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Вип. 12. – Харків, 2002. – С. 17-25.

АНОТАЦІЯ

Потоцький В.П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861-1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2004.

Робота присвячена проблемі розвитку релігійного сектантства Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Особлива увага приділяється таким аспектам: виникнення, динаміка та найважливіші чинники розвитку сектантства на Харківщині, особливості відносин сектантів з РПЦ, державною владою та православним населенням.

Відзначається, що протягом 60-х років XIX ст. відбувалася активізація старообрядництва та містичного сектантства на тлі лібералізації суспільного життя. У 70-ті роки XIX ст. новим явищем для Харківщини стала поява "духовного скопечства" та піднесення хлистівського руху. Для наступного етапу (1880-ті роки) є характерною поява у регіоні нових сект (штундистів, баптистів, толстовців, підгорнівців). Початок XX ст. відзначався крайнім загостренням міжконфесійних стосунків, що вилилося у погроми та акти блюзнірства. Вихід маніфестів царя 1905-1906 рр., які декларували свободу совісті, створив умови для активної діяльності релігійних сект, але після революції 1905-1907 рр. відновилися спроби обмежити права сектантів. На Харківщині ці процеси набули особливого розмаху в 1909-1917 рр. У цілому протягом періоду, що розглядається (1861-1917 рр.), спостерігається невинне зростання численності сектантів Харківської губернії, а також тенденція до появи нових форм релігійного дисидентства.

Ключові слова: сектантство, сектант, прозелітизм, хлисти, баптисти, старообрядці, штундисти, толстовці, православна церква, внутрішня місія, міжконфесійні стосунки, релігійна громада, Харківська губернія, кінець XIX – початок XX ст.

АННОТАЦИЯ

Потоцкий В.П. Религиозное сектантство в Харьковской губернии (1861-1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2004.

Работа посвящена проблеме развития религиозного сектантства на территории Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. Особое внимание уделяется таким аспектам, как возникновение, динамика и важнейшие факторы развития сектантства на Харьковщине, особенности отношений сектантов с РПЦ, государственной властью и православным населением губернии.

История сектантства Харьковской губернии (1861-1917 гг.) рассматривается поэтапно. Отмечается, что в 60-е годы XIX в. происходила активизация старообрядчества и мистического сектантства на фоне либерализации общественной жизни. В эти годы секты вышли из подполья и открыто заявили о себе. В 70-е годы XIX в. новым явлением для Харьковщины стало появление "духовного скопечства" и подъем хлыстовского движения, в то время, как старообрядчество уже переживало определенный спад. Для следующего этапа (1880-е годы) характерно появление в регионе новых сект (штундистов, баптистов, толстовцев, подгорновцев). В течение 1890-х годов эти движения в Харьковской губернии приобрели широкий характер, несмотря на активное противодействие со стороны РПЦ и власти. Начало XX в. отмечено крайним обострением межконфессиональных отношений, что проявлялось в погромах, осквернении православных святынь и т.д. Выход царских манифестов 1905-1906 гг., которые декларировали свободу совести,

создал условия для активной прозелитической деятельности всех религиозных сект. После революции 1905-1907 гг. светская власть и православная внутренняя миссия возобновили попытки резко ограничить права сектантов. На Харьковщине подобные процессы начинаются в 1909 г.

Однако в целом на протяжении всего рассматриваемого периода (1861-1917 гг.) наблюдается неуклонный количественный рост сектантства Харьковской губернии, а также тенденции к появлению новых форм религиозного диссидентства.

Главными причинами этого процесса в широком смысле является либерализация социальной жизни, развитие рыночных отношений и индустриализация региона, что сопровождалось притоком новых масс трудящихся и активным передвижением населения, постепенное разрушение традиционных устоев, а также снижение авторитета господствующей церкви. Кроме того, особую роль сыграли такие факторы, как географическое положение Харьковской губернии на границе украинских и русских этнических земель, что повлияло на разнообразие действующих в регионе сект.

В работе уделяется большое внимание деятельности агитаторов, крупных лидеров сектантского движения, игравших видную роль в развитии религиозного сектантства в губернии (Ф. Балихин, Е. Иванов, Д. Хилков, А. Бодянский, В. Подгорный, А. Булатович и др.).

Исследуются вопросы о финансировании и внутренней организации сект. Автор доказывает, что основная материальная поддержка сектантам Харьковщины поступала из внутренних всероссийских фондов и от состоятельных членов местных общин. Финансирование деятельности религиозных диссидентов со стороны иностранцев, немцев-колонистов имело место, но не являлось решающим фактором в развитии данных организаций. Анализ внутреннего устройства сектантских общин Харьковской губернии показывает, что объединения демократического типа, не признающие иерархии и допускающие одинаковую степень посвященности своих членов (штундисты, хлысты), часто поглощались организациями церковного типа, которые отличались стройной догматикой, крепкой дисциплиной и обширной материальной базой (баптисты, скопцы).

Отдельно автором рассмотрены специфика распространения сект в различных уездах Харьковской губернии и их взаимоотношения. Утверждается, что в уездах, в отличие от губернского города, практически отсутствовала конкуренция между сектами. В каждом населенном пункте, за редким исключением, действовала религиозная группа лишь одного направления. Вместе с тем, в Харьковской губернии наблюдалась своеобразная региональная концентрация сектантских очагов, например, в Ахтырском уезде преобладали подгорновцы, в Сумском – толстовцы.

Данное исследование является одной из первых попыток изучить историю религиозного сектантства Харьковской губернии и может стать основой для дальнейших разработок в этой области.

Ключевые слова: сектантство, сектант, прозелитизм, хлысты, баптисты, старообрядцы, штундисты, толстовцы, православная церковь, внутренняя миссия, межконфессиональные отношения, религиозная община, Харьковская губерния, конец XIX – начало XX вв.

ANNOTATION

Pototsky V.P. The religious sectarianism development in Kharkiv Province (1861-1917). – A manuscript.

Dissertation for a candidate degree of historical sciences by specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – V.N. Karazin Kharkov National University, Kharkov, 2004.

The thesis deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the late 19th – early 20th centuries. Special attention is paid to the following aspects: the appearance of religious sects, the dynamics and the main factors of their development, the character of sectarians' relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

It is pointed out that in the sixties of the 19th century activation of old-believers and mystical sects movement took place as a result of social life liberalization. In the seventies, a new phenomenon for Kharkiv region was the advent of “spiritual spadones” (“dukhovne skopetstvo”) and the rise of khlysts' movement. The next stage (1880s) was marked by the appearance of new sects of Baptists, Stundists, Tolstoy's and Podgornov's followers in the region. Early 20th century was marked by aggravation of inter-denomination relations resulting in pogroms, affrays, vandalism. Publication of the tsar's manifestos (1905-1906) which declared freedom of faith created the conditions for activities of all religious sects. From 1909 to 1917, local authorities and Orthodox clergymen renewed their attempts to limit sectarians' rights. On the whole, within the period under study (1861-1917) the rise in the number of sectarians in Kharkiv Province and the tendency towards the appearance of new forms of religious sectarianism can be observed.

Key words: sectarianism, sectarian, proselytism, khlysts, baptists, old-believers, stundists, Tolstoy's, Russian Orthodox church, internal mission, interdenominational relations, religious community, Kharkiv Province, late 19th – early 20th centuries.

ПОТОЦЬКИЙ В'ячеслав Петрович

РЕЛІГІЙНЕ СЕКТАНТСТВО В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(1861-1917 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: д-р іст. наук проф. *В.В. Кравченко*

Підписано до друку 2004 р. Тираж 100 прим.

Ум. друк. арк. 0,9. Зам. №

Надруковано RISO Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна,
61077, м. Харків, вул. Мироносицька, 1.